

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Δ΄.

ΠΕΡΙ ΨΥΧΗΣ

Μελέται περί τῆς ἀνθρωπίνης
προσωπικότητος.

I

Ἀπέναντι τῆς διαδοθείσης ἀνυποστάτου δοξασίας περί τῆς ἐναντιότητος τῆς ἐπιστήμης πρὸς τὰς χριστιανικὰς πεποιθήσεις, ἀντετάξαμεν ἀπὸ τοῦ ἔτους 1882 σειράν πονημάτων, δι' ὧν καταδεικνύομεν τὴν ὑφισταμένην ἄρμονίαν μεταξὺ θρησκείας καὶ ἐπιστήμης ἐπὶ πάντων τῶν ζητημάτων καὶ ἀντικειμένων. Πρὸς κύρωσιν τῶν λόγων μας ἐπεκαλέσθημεν τὰς γνώμας τῶν μεγάλων ἐρμηνέων τῆς ἐπιστήμης, ὧν ὁ ἀριθμὸς ἀπὸ ἔτους εἰς ἔτος πολλαπλασιάζεται, ἐπιχειρούντων τὴν συναρμολόγησιν τῶν θρησκευτικῶν ἀληθειῶν μὲ τὰς προόδους καὶ τὰ ἐξαγόμενα τῶν ἐπιστημονικῶν διερευνήσεων. Ἡμεῖς δὲ ἐσμὲν ἀληθῶς εὐτυχεῖς εὐρισκόμενοι εἰς θέσιν νὰ περιποιήσωμεν εἰς τοὺς λόγους μας τὸ ἐπιστημονικὸν κύρος, οὐτινος ἀφ' ἑαυτῶν στεροῦνται, διὰ νέας καὶ ἀπροσμαχῆτου αὐθεντίας τῶν ἔργων καὶ τῶν γνωματεύσεων περικλεῶν φυσιοδιφῶν καὶ ἐπιστημόνων.

Καὶ πρὸ τῆς ἐκθέσεως τῶν λόγων μου περὶ τοῦ ἐνιαίου τῆς ἀνθρωπίνης προσωπικότητος ἀναγνώσατε χωρὶα διαλέξεις τοῦ κλεινοῦ τῶν βιολογικῶν ἐπιστημῶν καθηγητοῦ καὶ διευθυντοῦ τῶν ζωολογικῶν καταστημάτων τῆς Σέπτης καὶ Μομπελιέρου, Σαβατιέρου.

Κατὰ τὰ ἔτη 1894 καὶ 1895 ὁ Σαβατιέρος ἔδωκεν εἰς τὸ πανεπιστήμιον τῆς Γενεύης καὶ εἰς τὴν Σορβὼνῃν τῶν Παρισίων σειράν διαλέξεων περὶ ἀθανασίας ψυχῆς, ὑπὸ ὄλως ἐπιστημονικὴν ἔποψιν.

Ἰπάρχουσιν ἄρα γε ἐν ταῖς θετικαῖς καὶ φυσιολογικαῖς ἐπιστήμαις ἀλήθειαι ἐναντία πρὸς τὴν φιλοσοφικὴν δοξασίαν καὶ τὸ θρησκευτικὸν δόγμα περὶ ἀθανασίας ψυχῆς, ἢ ἀπ' ἐναντίας τὰ ἐξαγόμενα τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν καὶ προόδων συναρμο-
λογοῦνται πληρέστατα πρὸς τὸ περὶ ἀθανασίας δόγμα τῆς ἀν-
θρωπίνης προσωπικότητος;

«Προβαίνω, ἔλεγεν ὁ Σαβατιέρος, εἰς τὴν ἐξέτασιν καὶ με-
λέτην τοῦ ζητήματος τούτου ὡς φυσιοδίφης καὶ φιλόσοφος ἀν-
εξάρτητος. Ἐπὶ τῶν ζητημάτων περὶ ὑπάρξεως Θεοῦ καὶ ἀ-
θανασίας τῆς ψυχῆς ἐπεκράτησεν ὁ συρμός τῆς ἀρνήσεως ἐρει-
δομένης ἐπὶ τῆς ἐπιστήμης. Ἄλλ' ἐγὼ κηρύσσω καὶ βεβαιῶ
ἀδιστακτως, ὅτι ἐπὶ τῶν ἀντικειμένων τούτων ἡ πειραματικὴ
ἐπιστήμη οὐδεμίαν ἔχει ἀρμοδιότητα, ὁ δ' ἐπικαλούμενος αὐ-
τὴν πρὸς λύσιν τοιούτων ζητημάτων εἶνε ἐνοχος ἐσχάτης προ-
δοσίας κατ' αὐτῆς τῆς ἐπιστήμης. Θὰ ὁμιλήσω, ἠκολούθει λέ-
γων ὁ Σαβατιέρος κατὰ τὰς περὶ ἀθανασίας τῆς ψυχῆς διαλέξεις,
ὡς ἐπιστήμων, ἀλλ' ὡς ἐπιστήμων πεπειθὼς ὅτι πέρα τῶν
ἐπιστημονικῶν γνώσεων ὑπάρχουσιν ἀλήθειαι ὑπεκφεύγουσαι τὰς
ἐπιστημονικὰς μεθόδους καὶ ἀποδείξεις. Ἰπάρχει καὶ ὁ δυνά-
μενος ν' ἀποδείξῃ ἢ νὰ βεβαιώσῃ ὅτι οὐδὲν ὑπάρχει πέρα τῶν
ὄσων ἡ ἐπιστήμη διὰ τῶν ἐργαλείων καὶ μεθόδων καὶ πειρα-
μάτων τῆς δύναται ν' ἀκριβώσῃ; Ἐάν τις ὑπάρχη, δὲν εἶνε
βεβαίως εἰς ἐπιστήμων, εἶναι ὁ τῶν ἀμαθῶν ἀμαθέστατος. Ὁ
ἀληθὴς ἐπιστήμων ἀνερευνᾷ καὶ τὰ ἐκτὸς τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν
καὶ τὰ τοῦ ἀοράτου κόσμου τὰ μὴ ἐπιδεχόμενα πειραματικὰς
ἐρεῦνας, ὧν τὴν ὑπαρξίν οὐδεὶς ἔχει δικαίωμα ν' ἀρνηθῇ». Ταῦ-
τα ὁ Σαβατιέρος ἐν τῇ πρώτῃ τῶν διαλέξεών του, ἐν δὲ τῇ
τρίτῃ συζητῶν τὰ περὶ τῆς οὐσίας τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς ἀπο-
φαίνεται ὡς ἐξῆς: «Ὅτι ὁ ἐγκέφαλος εἶνε τὸ ἀπαραίτητον τῆς
σχέψεως ὄργανον διαρκούσης τῆς ἐπὶ τοῦ ἡμετέρου πλανήτου
ζωῆς, οὐδεμίαν ἐγείρεται διαμφισβήτησις. Πᾶσα διανοητικὴ
μεταβολὴ ἢ κατάστασις συνοδεύεται ὑπὸ μιᾶς ἀντιστοίχου κατα-

στάσεως τοῦ ἐγκεφάλου. Ἄλλ' ἐπιτετα ἄρα γε ἐκ τούτου ὅτι τὰ ψυχικὰ φαινόμενα καὶ γεγονότα εἶνε ἀπλῶς φυσιολογικά ; οὐχὶ βεβαίως. Διότι, ἐάν πᾶν ψυχικὸν φαινόμενον ἀνταποκρίνηται εἰς φυσιολογικόν, οὐχὶ πάντα τὰ φυσιολογικά φαινόμενα τῶν νευρικῶν κέντρων παράγουσι καὶ μίαν ψυχικὴν μεταβολήν. Ὑπάρχει σύνδεσμος μεταξύ ἐγκεφάλου καὶ διασκεπτομένης δυνάμεως, ἀλλ' οὐχὶ καὶ ταυτότης. Ὁ ἐγκέφαλος εἶνε ἐν ἐργαλεῖον, μία σωματικὴ μηχανὴ ἀναγκαία πρὸς ἐκδήλωσιν τῶν ψυχικῶν φαινομένων, ἀλλ' ἡ μηχανὴ δὲν εἶνε ἡ πηγὴ αὐτῆ τῆς σκέψεως, τῆς κρίσεως, τῆς βουλήσεως. Μηχανισμὸς κινούμενος διὰ τοῦ ἀτμοῦ δὲν εἶναι αὐτὸς ἡ δύναμις ἡ ἐπενεργοῦσα, ἀλλ' εἶνε ὁ ὅρος τῆς ἐνεργείας τῆς δυνάμεως τοῦ ἀτμοῦ. Ὁ ἐγκέφαλος, ὡς σωματικὸν ἐργαλεῖον, δὲν δύναται νὰ παραγάγῃ τὰ πνευματικὰ φαινόμενα τῆς διανοίας καὶ τῆς θελήσεως, ἐάν μὴ τεθῆ εἰς ἐνέργειαν ὑπὸ πνευματικῆς δυνάμεως δυναμένης νὰ παραγάγῃ φαινόμενα αἴθλα καὶ πνευματικὰ, ὡς εἶνε αἱ ἰδέαι, αἱ κρίσεις, τὰ βουλευμάτα, τὰ συναισθήματα, ἡ ἀγάπη, τὸ μῖσος, τὰ παντοῖα διανοήματα. Ὅχι, ὄχι. Ἀπλοῦς σωματικὸς ὀργανισμὸς δὲν δύναται νὰ παραγάγῃ νοήματα καὶ πνευματικὰ φαινόμενα καὶ γεγονότα ὡς φυσιολογικὰ καὶ ὡς ἐπιστημῶν ἀποκρούω τὰς ὑποθέσεις τῶν δοξαζόντων, ὅτι τὸ πνεῦμα παράγεται ἀπὸ τοῦ ἐγκεφάλου ἀνεξαρτήτως πάσης αἴθλου καὶ ἀοράτου δυνάμεως.»

Ὑπὸ τοιούτων ἐπιστημονικῶν αὐθεντιῶν ἐνισχυόμενοι δυνάμεθα νὰ προβῶμεν μετὰ θάρρους εἰς τὰς ἡμετέρας σκέψεις καὶ ἀποδείξεις περὶ τῆς πνευματικότητος τῆς ψυχῆς, ἀποκρούοντες τὰ διδάγματα τοῦ συγγραφέως τῶν Ψυχώσεων καὶ τῶν κατὰ μετάφρασιν δημοσιευθέντων συγγραμμάτων τοῦ Βύχνερ καὶ Χέκελ.

II

Ἡ ἀπόλυτος ἐνότης καὶ ταυτότης τῆς προσωπικῆς ἡμῶν

ὑποστάσεως, ἐν ἣ συγκεντροῦνται ἅπασαι αἱ μεταβιβαζόμεναι διὰ τῶν αἰσθητηρίων ἐντυπώσεις καὶ μεταβάλλονται εἰς ἀντιλήψεις, ιδέας καὶ συναισθήσεις, καὶ ἐξ ἧς ἐκπορεύονται αἱ κρίσεις, αἱ βουλήσεις, αἱ ποικίλαι πνευματικαὶ λειτουργίαι καὶ αἱ πρὸς ἐξωτερικευσιν αὐτῶν μεταβιβαζόμεναι ἐνέργειαι εἰς τὸν σωματικὸν ὄργανισμόν, θεωρήθη ἀείποτε, ὑπὸ τῶν περὶ τὸν ἄνθρωπον φιλοσοφούντων, ὡς ἀπόδειξις τῆς πνευματικότητος καὶ τοῦ ὅλως ἄσωματου τοῦ ἐσωτερικοῦ καὶ ψυχικοῦ κέντρου τῆς ἀνθρώπινης ὑπάρξεως.

Ὁ ἄνθρωπος αἰσθάνεται, νοεῖ καὶ βούλεται· ἔχων συνειδήσιν τῶν συναισθημάτων, τῶν βουλήσεων καὶ τῶν νοημάτων του γινώσκει ἐξ ἀμέσου καὶ ἰδίας γνώσεως, ὅτι πᾶσαι αἱ ἐσωτερικαὶ καὶ πνευματικαὶ αὐτοῦ ἐνέργειαι συγκεντροῦνται καὶ ἐκπορεύονται ἀπὸ μιᾶς ἐνότητος, ἣν καλεῖ Ἐγὼ· ἐγὼ αἰσθάνομαι, ἐγὼ σκέπτομαι, ἐγὼ θέλω. Ἀντιλήψεις, ιδέαι, ἐπιθυμίαι, σκέψεις, ἀποφάσεις, πεποιθήσεις καὶ πᾶσα συναισθησις παθήσεως καὶ πᾶσα πράξις αὐτενεργείας, συνενοῦνται καὶ συγχωνεύονται εἰς τὸ ἐνωτικὸν καὶ ἑνιαῖον τοῦ Ἐγὼ κέντρον. Τὸ Ἐγὼ παθαίνεται, ἀντιλαμβάνεται, αὐτενεργεῖ, παράγει τὰ νοήματα, κρίνει, καθορίζει, ἀναλύει, ἀποθηκεύει ἐν αὐτῷ τὰ παραγόμενα καὶ ἀναπαράγει διὰ τῶν ἀναμνήσεων. Μυρίαὶ καὶ ἀναρίθμητοι καὶ καταπληκτικῶς ποικίλαι εἰσὶν αἱ διὰ τῆς ἀφῆς καὶ τῶν λοιπῶν αἰσθητηρίων μεταβιβαζόμεναι εἰς τὸν ἐκ μυριάδων κυψελῶν καὶ κυττάρων συγκείμενον ἐγκέφαλον ἐντυπώσεις καὶ αἰσθήσεις, ἐν μέσῳ δὲ τῆς ἐξαισίας ταύτης τῶν ἐξωτερικῶν ἐντυπώσεων καὶ ἐξωτερικῶν ἐνεργειῶν ἀπεράντου ποικιλίας, τὰ πάντα καταλήγουσι καὶ τὰ πάντα ἐκπορεύονται ἀπὸ τῆς ἐνότητος ἐκείνης τοῦ Ἐγὼ, ἥτις οὐχὶ μόνον διαδοχικῶς ἀλλὰ καὶ συγχρόνως καὶ παθαίνεται καὶ αἰσθάνεται καὶ νοεῖ καὶ βούλεται. Καὶ ἡ θαυμασία αὕτη συγκεντροτικὴ τοῦ Ἐγὼ ἀρχή, ἐν ᾗ ἅπασι ἐνὸς ἐφορᾷ ἐπὶ τοῦ σώματος, μεθ' οὗ εἶνε συνδεδεμένη, καὶ προνοεῖ πρὸς ἱκανοποίησιν τῶν ἀναγκῶν αὐτοῦ, ἐξερευνᾷ ἅφ' ἐ-

τέρου πάντα τὸν περὶ ἑαυτὴν ἐξωτερικὸν κόσμον, προβαίνει εἰς τὴν μελέτην καὶ ἀνακάλυψιν τῶν διεπόντων αὐτὸν νόμων, καὶ τώρα μὲν διευθύνει τούτους κατὰ βούλησιν, ἄλλοτε δὲ ὑποζεύγνυσι καὶ καταβάλλει καὶ δεσπόζει, καὶ διὰ μιᾶς ιδέας, διὰ μιᾶς σκέψεως καθίστησι δούλους τῶν ἰδίων ἀναγκῶν καὶ ὀρέξεων τοὺς ἀνέμους καὶ τὰς θαλάσσας, ὑπερυψουμένη δὲ καὶ μέχρι τοῦ στερεώματος, ὀρίζει μετὰ μαθηματικῆς ἀκριβείας τὰς κινήσεις, τοὺς ἔλιγμους καὶ τὰς μεταβολὰς τῶν οὐρανίων σωμάτων. Καὶ ἡ ἐνιαία αὕτη καὶ ἐξαισία τοῦ Ἐγὼ ἀρχὴ σκέπτεται, ἀμφιβάλλει, ἐργάζεται ὑπὲρ τοῦ αἰσθητοῦ καὶ ὑπεραισθητοῦ, καὶ ἀγαπᾷ καὶ μισεῖ, καὶ ἀγαπᾷ τὴν φυσικὴν ὠραιότητα καὶ ἀγαπᾷ τὴν ἀλήθειαν, τὴν ἀρετὴν, τὴν τιμὴν, τὴν ἐπὶ τοῦ μετώπου τῆς παρθένου διαλάμπουσαν ἀγνότητα, καὶ τὸ ἐγκλημα βδελύσσεται καὶ τελειοποιεῖ ἑαυτὴν, καὶ τελειοποιεῖ πάντα τὰ περὶ ἑαυτὴν καὶ ἀναπτύσσεται καὶ μεταρσιούται καὶ νέον κόσμον δημιουργεῖ, ἴδιον, καὶ ἐξ αὐτῆς λαμβάνοντα τὴν ἀρχὴν, τὸν κόσμον τῆς ἠθικῆς, τῆς ἐπιστήμης, τῆς καλλιτεχνίας, τῆς πολιτείας, τῆς ἱστορίας. Σκέπτεται τὸ Ἐγὼ ἐπὶ τοῦ παρελθόντος, ἐμβλέπει τὸ παρόν, διαβλέπει τὸ μέλλον, συναισθάνεται τὸ κατῆκον, καὶ τώρα μὲν μετ' αὐτοῦ συμμορφούται, ἄλλοτε δὲ παραβιάζει, καὶ τὸν ἔλεγχον τῆς παραβιάσεως συναισθάνεται, καὶ μετανοεῖ καὶ μεταπίπτει, καὶ οἱ ἔλεγχοι ἐν αὐτῇ τῇ ἐνιαίᾳ ἀρχῇ ἀναπαράγονται. Καὶ γνωρίζει μὲν ἡ ἐνιαία τοῦ Ἐγὼ δύναμις ὅτι εἶναι στενωῶς συνδεδεμένη μετὰ τοῦ δεσποζομένου ὑπ' αὐτῆς σώματος, ἀλλὰ συναισθάνεται ὅτι εἶναι καὶ ἀνεξάρτητος τούτου· ὑπερορῶτα δὲ καὶ τὰς παρούσας σωματικὰς ἀνάγκας καὶ ὀρέξεις, προτίθεται τὴν ἐν τῷ μέλλοντι ἐπίτευξιν σκοποῦ τινος, ὀρίζει τὰ μέσα τῆς ἐνεργείας, εἰσχωρεῖ εἰς ἀτριβεῖς ὁδοὺς, ἀντιστρατεύεται κατὰ παντὸς παρεμβαλλομένου προσκόμματος, παλαίει ἐπὶ μῆνας καὶ ὀλόκληρα ἔτη καὶ καθ' ὅλον τὸν βίον κατὰ τῶν ἀπαιτήσεων τοῦ σώματος καὶ τῶν νόμων τῆς φύσεως καὶ φθάνει εἰς τὸν προτεθέντα σκο-

πὸν ἢ ἀποτυγχάνουσα ἐπαφίχεται εἰς νέας σκέψεις καὶ νέους ὑπολογισμούς. Ἐν μέσῳ δὲ τῶν καταπληκτικῶν καὶ ἀπεράντων τούτων ἐνεργειῶν καὶ καταστάσεων καὶ μεταβολῶν καὶ ἀντιθέσεων τῆς διανοίας, τοῦ αἰσθήματος, τοῦ πάθους καὶ τῆς βουλήσεως, ἡ ἀρχὴ τοῦ Ἐγὼ ἔχει τὴν συνειδήσιν τῆς διατηρήσεως τῆς προσωπικῆς αὐτῆς ταυτότητος καὶ τὸ ἀδιαίρετον τῆς ἰδέας ἐνότητος.

Ἐν τῇ περὶ ἡμᾶς φύσει οὐδὲν ὑπάρχει ὄν ἀμετάβλητον καὶ ἀδιαίρετον, ἢ δὲ ἔκτασις καὶ τὸ διαιρετὸν εἶναι ἀχώριστοι τῆς ὕλης χαρακτήρες· ἀλλὰ τὸ ἐνιαῖον ἐκεῖνο καὶ ἀδιαίρετον τοῦ Ἐγὼ ὄν, εἰς ὃ συκεντροῦνται ἅπασαι αἱ ἀντιλήψεις, εἰς ὃ ὑποκύπτουσι πᾶσαι αἱ τῆς συνειδήσεως ἐνοράσεις καὶ ἐξ οὗ ἐκπορεύονται πᾶσαι αἱ πνευματικαὶ ἐργασίαι, ἀποκλείει πάντας τοὺς χαρακτήρας τῆς ὕλης, τῆς μὴ οὐσης μηδὲ δυναμένης νὰ θεωρηθῇ ὡς ἀμεταβλήτου καὶ ἀδιαίρετου καὶ ὡς ἐνεργούσης ἐκτὸς τοῦ ὄρατοῦ καὶ μηχανικοῦ κόσμου. Αἱ κινήσεις καὶ ἀλλοιώσεις τῆς ὕλης δύνανται νὰ διεξηγήσωσι τὰς ὕλικὰς μεταβολὰς καὶ ἀλλοιώσεις τῶν σωμάτων, ἀλλὰ τίς ὑπάρχει σχέσις μεταξὺ σωματικῆς ἀλλοιώσεως καὶ τοῦ συνειδῶτος, γεγονότος νοητικοῦ ἢ ἠθικοῦ; Τίτι δὲ τρόπῳ ἢ ὑπαρξίς καὶ αἱ ἐνέργειαι τῆς ἀδιαίρετου τοῦ Ἐγὼ ἐνότητος καὶ ἡ τῶν ἀφηρημένων ἰδεῶν παραγωγή καὶ οἱ συνδυασμοί, καὶ αἱ τῆς φαντασίας δημιουργίαι, καὶ αἱ ἐλπίδες, καὶ αἱ περὶ τοῦ μέλλοντος σκέψεις, καὶ αἱ τοῦ βουλευτικοῦ ἐλεύθεραι ἐνέργειαι, καὶ αἱ κατὰ τῶν νόμων τῆς φύσεως καὶ τοῦ ἰδίου σώματος ἀντιπράξεις καὶ ἀντενέργειαι, αἱ προφανῶς ἀντικείμεναι καὶ ἀντιστρατευόμεναι κατὰ πάντων τῶν προσόντων καὶ χαρακτήρων τῆς ὕλης, δύνανται νὰ συναρμολογηθῶσι μετὰ τῆς θεωρίας τοῦ ὕλισμοῦ, καθ' ἣν ὁ ἄνθρωπος στερούμενος πάσης πνευματικῆς δυνάμεως εἶναι ἀπλοῦς ὄγκος ἐνοργάνου ὕλης, πᾶσαι δὲ αἱ πνευματικαὶ αὐτοῦ ἐργασίαι τελοῦνται διὰ τοῦ ἐγκεφάλου ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῶν ἀναγκαίων καὶ ἀπαραβάτων τῆς φύσεως νόμων;

ΦΙΙ

Ἡ ψυχὴ δὲν δύναται νὰ εἶνε ὑλικόν τι μόριον οὐδὲ ἔνωσις πολλῶν ὑλικῶν μορίων. Τὸ σύνθετον καὶ διαιρετὸν αὐτῆς ἀποκλείεται λογικῶς ὑπὸ τῆς συνειδήσεως τῆς ἐνότητος τῶν ψυχικῶν ἡμῶν δυνάμεων. Πᾶν ὑλικὸν μόριον, ἐφ' ὅσον καὶ ἂν διαιρῆται πραγματικῶς ἢ καὶ νοητικῶς, ἔχει πάντοτε ὄγκον, βάρος καὶ ἔκτασιν καὶ ἀποκλείει τὴν ἰδέαν τῆς ἐνότητος καὶ τοῦ ἀδιαιρέτου. Ἄλλ' ἡμεῖς συναισθανόμεθα ἐν ἡμῖν ὅτι ἡ ὑπαρξίς καὶ ἡ προσωπικότης μας συγκεντροῦται εἰς μίαν ἐνότητα γινώσκουσαν ἅμα καὶ γινωσκομένην καὶ διεξάγουσαν συγχρόνως μυρίας ἐνεργείας, περὶ ὧν ἔχει καὶ γνῶσιν καὶ συνειδήσιν, οὗσαν δὲ κατὰ τὸν μέγαν ἐπιστήμονα καὶ ποιητὴν :

un alma sola
che vive e sente e se in se rigira.

Ἡ ἐνότης αὕτη δὲν εἶναι βεβαίως τὸ μόνον οὐδὲ τὸ σπουδαιότατον τῶν περὶ πνευματικότητος τῆς ψυχῆς ἀποδείξεων, ἀλλὰ καὶ ἡ καθολικὴ συνείδησις τῆς ἀνθρωπότητος ἐπ' αὐτοῦ ἐρείδεται καὶ οἱ διαπρεπέστεροι τῶν ἀνθρωπολόγων ἐπὶ μακρὸν ἀναπτύξαντες σπουδαίας περὶ αὐτῆς ἐδημοσίευσαν πραγματείας, καὶ ἐπιστήμονες μὴ ἀνήκοντες εἰς τὴν πνευματικὴν σχολὴν ἐθεώρησαν ὡς τὸν μέγαν σκόπελον, ἐφ' οὗ θραύονται αἱ ὑλιστικαὶ δοξασταί.

Οἱ ἀρνούμενοι τὴν ἐν ἡμῖν ὑπαρξίν πνευματικῆς ἐνεργοῦ δυνάμεως πρὸς πειθεύουσιν ὅτι τὸ σύνολον τῶν πνευματικῶν φαινομένων καὶ ἐνεργειῶν εἶνε τὸ ἀπαύγασμα τῆς μηχανικῆς δονήσεως τῶν μορίων τοῦ ἐγκεφάλου. Ἐντεῦθεν οἱ περὶ κυτταρώδους ψυχῆς παραλογισμοὶ τοῦ Χέκελ, οὗς ἀνέγνωμεν καὶ ἐν ταῖς δημοσιευθείσαις κατὰ μετάφρασιν διατριβαῖς τοῦ Λετουρνῶ εἰς τὸ ἐν Ἀθήναις δημοσιευόμενον ἄλλοτε περιοδικὸν ὁ « Προμηθεύς ». Καὶ καθ' ὅσον μὲν ἀφορᾷ εἰς τὰς ἀντιλήψεις καὶ ἰδέας, οἱ

ψυχολόγοι τῆς μηχανικότητος μᾶς διδάσκουσιν, ὅτι αὐταὶ πα-
 ράγονται ἐκ τῶν κινήσεων τῶν ἐγκεφαλικῶν κυττάρων τῶν
 προκαλουμένων ἐκ τῶν ἐξωτερικῶν ἐντυπώσεων τῶν μεταβιβα-
 ζομένων διὰ τῶν αἰσθητηρίων, ἀλλ' οὐδὲν μᾶς λέγουσι περὶ
 τῶν ἐσωτερικῶν ἐνεργειῶν καὶ σκέψεων καὶ συλλογισμῶν καὶ
 οὐδὲν περὶ τῆς προκαλούσης δυνάμεως τὴν δόνησιν τῶν ἐγκε-
 φαλικῶν κυττάρων κατὰ τὰς ὄλως νοητὰς καὶ ἀφηρημένας λει-
 τουργίας τοῦ νοῦ καὶ τῆς βουλήσεως. Διότι τὸ σπουδαιότατον
 τῶν ψυχολογικῶν γεγονότων τὸ ἀνατρέπον ἄρδην τὰς ὑλιστικὰς
 παραδοξολογίας εἶνε ἐπακριβῶς αἱ ἐσωτερικαὶ τοῦ πνεύματος
 ἐνέργειαι, αἱ προκαλούμεναι ἐν ἡμῖν ἀνεξαρτήτως παντὸς ἐξω-
 τερικοῦ αἰτίου. Ἐὰν αἱ πνευματικαὶ ἐνέργειαι εἶνε τὸ ἐξαγό-
 μενον τῆς κινήσεως τῶν μορίων τοῦ ἐγκεφάλου, τίνοι τρόπῳ ἢ
 κινήσει αὕτη ἄρχεται ἀφ' ἑαυτῆς διὰ τῆς ἐπιδράσεως πνευ-
 ματικῆς ὀντότητος, ὡς εἶναι αἱ ἰδέαι, αἵτινες εἶδει νὰ ὦσι τὸ
 ἐξαγόμενον τῶν κυτταρωδῶν μεταβολῶν; Ἡ ἀτμοκίνητος μη-
 χανὴ παράγει δύναμιν καὶ ταχύτητα, ἀλλὰ πῶς θὰ ἐδύνατο ἡ
 δύναμις αὕτη καὶ ἡ ταχύτης, πρὶν ἢ παραχθῆ, νὰ καταστῆ αὐτο-
 μάτως τὸ αἷτιον τῆς κινήσεως τῆς μηχανῆς; Οἱ ὑλοδοξοῦντες,
 ἀντὶ νὰ λύσωσι τὰ προβλήματα ταῦτα, ἐκριναν κατάλληλον νὰ
 προβῶσιν εἰς τὴν καταμέτρησιν τῶν μορίων, ἐξ ὧν σύγκειται ὁ
 ἐγκέφαλος, καὶ ὁ μὲν συγγραφεὺς τῶν «Ψυχώσεων» ὀρίζει αὐτὰ
 εἰς ἓν διλλιούμιον, ὁ δὲ Λοῆ εἰς 561 ἑκατομμύρια, ὁ δὲ Βαῖν
 εἰς τὸν διπλάσιον ἀριθμόν. Πλήρης ἀμαθία καὶ ἀτελεύτητος
 διαμάχη ἐπεγείρεται περὶ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν διὰ τῶν αἰσθητηρίων
 τῶν ὀρωμένων καὶ μετρουμένων κυττάρων καὶ ὁμοῦς ἀξιοῦσι νὰ
 δώσωσι τὴν ἐξήγησιν τῆς ἀοράτου καὶ μυστηριώδους ψυχικῆς
 ἐνεργείας ἀποδίδοντες αὐτὴν εἰς χοροπηδήματα τῶν μορίων τῆς
 ὕλης ἐνεργούντων ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τυφλῶν καὶ ἀσυνειδήτων
 νόμων μηχανικότητος ἀνεξαρτήτως πάσης νοητῆς δυνάμεως. (α)

(α) Ψυχώσεις Ἀποστολίδου, σελ. 21 καὶ 106.

Ἄντεπεξερχόμενοι κατὰ τοιούτων παραδοξολογιῶν διὰ τοῦ πονήματος «Ψυχολογικαὶ Μελέται» παρατηρήσαμεν πρὸς τοῖς λοιποῖς τὰ ἑξῆς.

Μᾶς διδάσχετε, ἐλέγομεν, ὅτι οἱ ἦχοι τῶν λέξεων ἀποτυπύμενοι ἐπὶ τῶν μορίων τοῦ ἡμετέρου ἐγκεφάλου καὶ αἱ μορφαὶ τῶν ἀντικειμένων ἀπεικονίζονται ἐπὶ τῶν κυττάρων διατηροῦνται εἰς τοὺς διαφόρους γύρους τοῦ μυελοῦ ὡς εἰς θήκας ἱματισμοῦ. Συγχρόνως ὁμοῦ γνωρίζομεν ἐκ τῶν φυσιολόγων, καὶ δὲν ὑπάρχει ὁ ἀμφισβητῶν, ὅτι πάντα τὰ συστατικά τοῦ σώματος κύτταρα, καὶ αὐτὰ τοῦ ἐγκεφάλου, ἀδιαλείπτως μεταβάλλονται καὶ ἀπὸ τοῦ ὀργανισμοῦ ἐξέρχονται καὶ δι' ἄλλων ἀντικαθίστανται τὰ μὲν ἐντὸς ἡμερῶν, τὰ δὲ ἐντὸς ἐβδομάδων, τὰ δὲ τῶν ὀστέων ἐντὸς μηνῶν. Τώρα τὰ ἐξεληθόντα κύτταρα, ἐφ' ὧν οἱ ἦχοι καὶ αἱ μορφαὶ ἀπετυπώθησαν καὶ μεθ' ὧν σύνεσωματώθησαν, συμπαρέλαβον βεβαίως τὰς ἐπ' αὐτῶν ἀποτυπώσεις καὶ τὰ ἴχνη παντὸς ἤχου καὶ πάσης μορφῆς. Ἄλλὰ πῶς τότε ἑκατοντάκις καὶ χιλιάκις μεταβληθέντων καὶ ἀντικατασταθέντων τῶν κυττάρων τοῦ ἐγκεφάλου διατηροῦμεν ἀπὸ τῆς νεότητος μέχρι τοῦ γήρους τὰς ἐντυπώσεις, τὰς ἰδέας, τὰς συναισθήσεις, ὅσαι ἐπεγένοντο καὶ ἐμορφώθησαν ἐν ἡμῖν ἀπὸ τῶν πρώτων ἐτῶν τῆς ὑπάρξεώς μας;

Μᾶς λέγετε ὅτι ὁ ἐγκέφαλος δύναται νὰ θεωρηθῆ ὡς φωτογραφικὴ πλάξ, ἐφ' ἧς ἀπετυπώθησαν καὶ διατηροῦνται αἱ τῆς ἀκοῆς καὶ τῆς ὄρασεως καὶ τῶν ἄλλων αἰσθητηρίων ἐντυπώσεις ἀποτελοῦσαι τὴν βάσιν τῆς μνήμης, ἀλλὰ τίνι τρόπῳ ἀπετυπώθησαν ἐπὶ τῶν κυττάρων τοῦ μυελοῦ αἱ λέξεις ἀφηρημένων ἰδεῶν μὴ παριστανουσῶν ὠρισμένον τι ἀντικείμενον; Ἡ ἐκ τοῦ ἐρωτήματος τούτου ἀπάντησις ἀποκαλύπτει τὸ μέγεθος τῆς ἀλογίας τῆς κυτταρώδους θεωρίας. Μᾶς διδάσχετε ὅτι αἱ λέξεις χρόνος, ἔκτασις, ἀλήθεια, ἀρετὴ, ἀγιότης, δίκαιον, καθήκον, αὐταπάρνησις, ὠρίσθησαν πρὸς παράστασιν ἀφηρημένων ἐννοιῶν δημιουργηθεισῶν διὰ τῆς ἀφαιρέσεως καὶ συνδυασμοῦ

ιδιοτήτων συγκεκριμένων έντυπώσεων και αίσθημάτων. Ἐστω. Ἄλλα τίς προέβη εἰς τὰς ὑποδεικνυομένας νοητικὰς και μυστηριώδεις και ἀφανεῖς πράξεις πρὸς μὀρφωσιν τῶν ἀφηρημένων έννοιῶν πρὸ τοῦ ὀρισμοῦ τῶν παριστανουσῶν αὐτὰς λέξεων ; Τίς ὁ πρὸβας εἰς τὴν ἀφαίρεσιν, εἰς τὸν συνδυασμόν, εἰς τὴν δημιουργίαν τῆς ἀφηρημένης έννοιᾶς και τῆς παριστανούσης αὐτὴν λέξεως ; Διότι σεῖς ὀμολογεῖτε ὅτι δημιουργία ἐγένετο έννοιᾶς μὴ παριστανούσης ὀρισμένον ἀντικείμενον και λέξεως πρὸς ἔκφρασιν αὐτῆς. Τώρα τίς εἶναι ὁ δημιουργὸς τῶν ἀφηρημένων ἰδεῶν, τίνι δὲ τρόπῳ διὰ τῆς λειτουργίας νόμων ὀλων μηχανικῶν ἐδημιουργήθησαν ὑποστάσεις και ὄντότητες μὴ προϋπάρχουσαι και παριστάνουσαι ἰδεώδη τινὰ κατάστασιν τῆς ἡμετέρας συνειδήσεως ;

Μᾶς διδάσχετε ὅτι ὁ ἀριθμὸς τῶν κυττάρων τοῦ ἐγκεφάλου και αἱ διαφοροὶ θῆκαι, «ἀρκοῦσι πρὸς τοποθέτησιν και ἀποθήκευσιν τοῦ ὕλικου οὐ μόνον τῶν λέξεων, ἀλλὰ και ὀλων τῶν γνώσεων και τῶν γεγονότων τοῦ βίου». Ἄλλ' ἠρωτήσατε ἄρᾶ γε περὶ τούτου τὸν Μετσοφάντη ὀμιλοῦντα τεσσαράκοντα γλώσσας μετὰ τῶν διαλέκτων αὐτῶν, ἢ τὸν συγγραφέα τοῦ «Κόσμου» Χοῦμβολδ, ἢ τὸν Καίσαρα Καντοῦ τὸν συντάξαντα τὴν ἱστορίαν τῶν ἑκατὸν τόμων ; Σεῖς δὲ οἱ ἀξιοῦντες ὅτι γνωρίζετε τὰ ἐν τῷ ἐγκεφάλῳ γενόμενα και ὀρίζοντες τὰς δονήσεις τῶν κυττάρων και διορῶντες τὰς κινήσεις και τὰς λειτουργίας αὐτοῦ, δὲν νομίζετε ὅτι ἦτο καιρὸς νὰ μᾶς ἐξηγήσητε τὸ γεγονός τῆς ἀμειώτου φυσιολογικῆς διατηρήσεως τῶν ψυχικῶν δυνάμεων τοῦ ἀναλλοιώτου τῆς μνήμης και τοῦ ἀμεταβλήτου τῆς γνωστικῆς ἱκανότητος ἐν μέσῳ τῆς βλάβης ἢ και τῆς ἐκ τραυματισμῶν ἢ νόσων καταστροφῆς τῆς ἐγκεφαλικῆς ὕλης ; Νέος πολλαχῶς πάσχων ἐξ ἐγκεφαλικῆς νόσου ἐπὶ ὀκτῶ ὀλα ἔτη και πάσας σχεδὸν ἀπολέσας τὰς αἰσθήσεις, τὴν ὀρασιν, τὴν γεῦσιν, τὴν ὀσφρησιν, διετῆρει σώας τὰς νοητικὰς δυνάμεις και τὰς λειτουργίας τῶν φωνητικῶν ὀργάνων. Μίαν ἡμέραν πρὸ

τοῦ θανάτου του, ἤτο ἡ παρασκευὴ τῆς μεγάλης ἐβδομάδος, διώρθωσε τὴν ἀδελφὴν τοῦ εἰπαῦσαν, ὅτι ὑπάγει νὰ ἀκούσῃ τὴν λειτουργίαν. «Ἐπεὶ δὲ ὑπάγεις εἰς τὴν ἀκολουθίαν, τῇ εἶπεν ὁ ἀδελφός, διότι σήμερον δὲν γίνεται λειτουργία». Τὴν ἐπιστάσαν ἀπέθανε, τοῦ δὲ κρανίου του ἀνοιχθέντος, ὁ ἰατρός δὲν εὔρεν ἐν αὐτῷ ἐγκεφαλικὴν τινα ὕλην, ἀλλ' ὀλίγον αἱματῶδες ρευστόν. (Ἀριθ. 95. Literaturblatt 1868). Πληθὺν ἄλλων παραπλησιῶν γεγονότων ἐδυνάμεθα ν' ἀναφέρωμεν ἐνταῦθα, διότι καὶ ὁ Ἄνδράλ ἀνέφερε 45 περιπτώσεις, 71 δὲ ὁ Φάρδελ, ἀτόμων βαρέως εἰς τὸν ἐγκέφαλον τραυματισθέντων χωρὶς νὰ ἐπέλθῃ εἰς αὐτὰ νοσητικὴ διατάραξις, οἱ δὲ Νόϊμαν καὶ Χούφελανδ καὶ Ἐνεμόζερ ἀναφέρουσι πληθὺν περιπτώσεων, καθ' ἃς ἐν τελείᾳ σχεδὸν καταστροφῇ τοῦ ἐγκεφάλου διετηρήθησαν ἀναλλοίωτοι ἢ τε συνείδησις καὶ αἱ γνωστικαὶ δυνάμεις (α).

Τὰ γεγονότα ταῦτα μαρτυροῦντα ὅτι τῆς ἐγκεφαλικῆς μηχανῆς βεβλαμμένης οὗτης, ἐνίοτε δὲ καὶ ἐν πλήρει ἀποσυνθέσει καὶ παραλύσει, διετηρήθησαν, ἐν δεδομέναις περιστάσεσιν, ἀλώθηται αἱ ψυχικαὶ δυνάμεις καὶ τὸ ἐνιαῖον τῶν πνευματικῶν ἐνεργειῶν καὶ τὸ ἄρτιον τῆς προσωπικότητος, ἀναιροῦσι διαρρήδη πάσας τὰς παραδοξολογίας τῆς καλουμένης κυτταρώδους ψυχῆς.

Ἐπὶ ἐρωτημάτων τοιούτων καὶ παρατηρήσεων οἱ διδάσκοντες ἐν Ἑλλάδι ἰατροὶ καὶ φυσιοδίφαι τὰς ὕλιστικὰς ἀρχὰς καὶ δοξασίας ἐτήρησαν σιγὴν λέγοντες εἰς τὸ οὖς τῶν ἀποπλανηθέντων ἢ δημοσιεύοντες ἐν τινι ἡμερολογίῳ, ὅτι δὲν κατέρχονται εἰς τοιαύτας συζητήσεις μετὰ τῶν μὴ ἐντρίβων περὶ τὰς φυσιολογικὰς ἐπιστήμας (β). Ἀλλὰ δὲν νομίζετε ὅτι, εἰάν ὑμεῖς ὑποκρύπτητε τοὺς θησαυροὺς τῶν περὶ τοῦ ἐγκεφάλου φυσιολογικῶν γνώσεών σας, ἔχομεν ἡμεῖς καὶ δικαίωμα καὶ καθήκον ν' ἀναπληρώσωμεν τὴν στέρησιν ταύτην προστρέχοντες εἰς τοὺς δυναμένους εὐλόγως ν' ἀποφαίνωνται ἐν ὀνόματι τῶν

(α) Σχαιδεράκης. Μελ. περὶ ὕλισμοῦ. Κεφ. Δ.

(β) Ἡμερολόγιον Ἀσωπίου.

φυσιολογικῶν ἐπιστημῶν ; «Προβῆτε εἰς τὴν ἔρευναν ταύτην», μᾶς συνεβούλευσε περιφανῆς ἐπιστήμων, «ἐρωτήσατε τὴν φυσιο-
λογίαν περὶ τῶν λειτουργικῶν τοῦ ἐγκεφάλου καὶ θὰ ἐκπλαγῆτε ἐπὶ τῇ εὐρύτητι τῆς ἀμαθίας τῆς ἐπιστήμης» (α). Καὶ πρὸς τὴν συμβουλήν συνεμορφώθημεν· ἰσοῦ δὲ τὸ ἐξαγόμενον τῶν ἐκζητήσεών μας.

IV

Ἴταλὸς ἰατρός, ὁ Φαντώνης, εἶπε πρὸ 250 ἐτῶν, ὅτι τὸ σκότος ἐπικρατεῖ κατὰ τὰς ἀνατομικὰς ἐρεῦνας περὶ τὴν δια-
σκευὴν τοῦ ἐγκεφάλου. βαθύτερον σκότος κατὰ τὴν μελέτην τῶν ἐνεργειῶν καὶ λειτουργικῶν του, βαθύτατον δὲ κατὰ τὴν διάγνωσιν τῶν νόσων καὶ τῶν παθολογικῶν αὐτοῦ φαινομένων. *Obscura textura, functiones obscuriores, morbi obscurissimi.* Ὁ δὲ περικλεῆς ἀνατόμος τοῦ καθ' ἡμᾶς χρόνου Κόρτλ, δημοσιεύσας κατὰ τὸ ἔτος 1885 τὸ πασίγνωστον αὐτοῦ ἔργον περὶ ἀνατομίας τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος, ἔγραψεν ἐν σελίδι 847 τῆς Δ' ἐκδόσεως· «Πρὸ 250 ἐτῶν ὁ Φαντώνης ὁμιλῶν περὶ τοῦ ἐγκεφάλου ἔλεγον, *obscura textura, functiones obscuriores, morbi obscurissimi.* Τὸ λόγιον τοῦτο εἶδει νὰ χρησιμεύῃ καὶ σήμερον ἔτι ὡς εἰσαγωγὴ πάσης συγγραφῆς περὶ ἀνατομίας ἢ φυσιολογίας ἢ παθολογίας τοῦ ἐγκεφάλου.» Καὶ ὁ φρενολό-
γος καὶ ψυχίατρος Κραφτέβιν, ὁ κατέχων ἐν Βιέννῃ τὴν ἔδραν τῶν νευρικῶν νοσημάτων, νέον καὶ ἀπροσμάχητον περιῆψε κύ-
ρος εἰς τὸ λόγιον τοῦ Ἴταλοῦ ἰατροῦ ἐν τῇ σελίδι 18ῃ τοῦ περιωνύμου συγγράμματος περὶ ψυχιατρίας. «Οἱ ἰατροὶ τῶν τελευταίων αἰώνων λαλοῦντες περὶ τοῦ ἐγκεφάλου ἔλεγον, *obscura textura functiones obscuriores, morbi obscurissimi.* Αἱ βεβαιώσεις αὗται, δυστυχῶς, εἶναι καὶ σήμερον ἀληθεῖς εἰς

(α) Τὰ προβλήματα. Σελ. 469. Λῶγελ.

μόνον ως πρὸς τὰς ἐγκεφαλικὰς νόσους, ἀλλὰ καὶ ως πρὸς τὰς λειτουργίας τῆς ἐγκεφαλικῆς ὕλης».

Ἴδού, ἀναγνώττωι τίς εἶνε ἡ θέσις τῆς ἐπιστήμης περὶ τὴν γνῶσιν τῆς ἀνατομικῆς διαμορφώσεως καὶ τῶν λειτουργιῶν τοῦ ἐγκέφαλου. Ἴδού, συγροίφαι καὶ ἰατροί, ὅσοι ἐξ ἡμῶν ἐπεχειρήσατε νὰ μᾶς διδάξητε τὰς ἀποτροπικούς τῆς ὑλοδοξίας θεωρίας, ἴδού τὸ σκότος ἕπερ ἔδει νὰ διασκεδάσητε πρὶν ἢ ἐπιχειρήσητε νὰ μᾶς διδάξητε μετὰ μαθηματικῆς ἀκριθείας καὶ διαγεωμετρικῶν σχημάτων τὰς διευθύνσεις τῶν κινήσεων τῶν κυττάρων πρὸς παραγωγὴν ψυχικῶν φαινομένων καὶ νὰ ὀρίσητε ἐπακριθῶς τὴν θέσιν τῆς παραγομένης ἀντιλήψεως καὶ τοὺς τρόπους τῆς διαφυλάξεως αὐτῶν ἐντὸς τῶν κυτταροδῶν ἀποθηκῶν (α). Διότι αἱ ἐπαγγελίαι σας αὗται οὐδὲν ἔχουσαι ἐπιστημονικὸν κῶρος εἶνε ὄλως αὐθαίρετοι καὶ φαντασιώδεις. Καὶ ταῦτα λέγοντες καὶ ταῦτα ἀντιτάσσοντες εἰς τὰς παραδοξολογίας τῶν ὀπαδῶν τοῦ μοναδισμοῦ οὐδὲν εἶπομεν νέον, ἀλλ' ἐπανελάβομεν τὰς δοξασίας καὶ βεβαιώσεις ἀνδρῶν, ὧν τὸ ἐπιστημονικὸν κῶρος οὐδ' αὐτοὶ οἱ ἀντιδοξοῦντες δύνανται ν' ἀμφισβητήσωσιν.

Ὁ Λάνζε συντάξας μακρὰν ἱστορίαν τῶν ἀρχῶν καὶ θεωρημάτων τοῦ ὕλισμοῦ ἐχαρκτηρίσθη ὑπὸ τοῦ μεταφράσαντος αὐτὴν εἰς τὴν Γαλλικὴν ὡς ἀπολογητῆς καὶ δικηγόρος τῶν ὕλοδοξούντων. Ὑποστηρίζων ἐν πολλοῖς τὰς ἰδέας τούτων, ὁ Λάνζε δὲν ὑπέκρυψε τὸ ἀδύνατον τῆς συναρμολογήσεως τοῦ ἐνιαίου τῆς ἡμετέρας προσωπικότητος μετὰ τὴν θεωρίαν τοῦ μοναδισμοῦ τὴν ἀπέδίδουσαν εἰς τὸν ἐγκέφαλον καὶ εἰς τὰς κινήσεις τῶν κυττάρων τὴν παραγωγὴν πνευματικῶν φαινομένων.

«Αἱ σημεριναὶ πρόοδοι τῆς ἐπιστήμης μᾶς ὠδήγησαν εἰς τὴν λογικὴν ἐξήγησιν πάντων τῶν φαινομένων διὰ τῆς κινήσεως καὶ δονήσεως τῶν μορίων τῆς ὕλης. Διὰ τῆς ἀτομιστικῆς καὶ τῆς

(α) Ψυχώσεις Ἀποστολίδου. Σελ: 174 καὶ ἐπ.

κινήσεως ἐξηγοῦμεν τοὺς νόμους τῆς θερμότητος, τοῦ ἤχου, τοῦ φωτός καὶ πάσης χημικῆς ἢ φυσικῆς μεταβολῆς, ἀλλ' ὅμως ἡ ἀτομιστικὴ καὶ αἱ δονήσεις τῶν σωματικῶν μορίων δὲν δύνανται νὰ ὀψώσιν οὐδὲ σήμερον ἐξήγησίν τινα ὡς καὶ αὐτῆς τῆς ἀπλουστάτης αἰσθήσεως τοῦ ἤχου, τοῦ φωτός, τῆς γεύσεως καὶ τῆς θερμότητος. Καὶ μετὰ τὰς γενομένας ἀνακαλύψεις καὶ προόδους, καὶ μετὰ τὰς ἐπελθούσας διασταθμίσεις ἐπὶ τῆς ἰδέας τοῦ ἀτόμου (μορίου ἢ κυττάρου), ἡ ἀβυσσος εἶνε βαθυτάτη, οὐδὲ δύναται ἐν τῷ μέλλοντι νὰ ἐκλείψῃ καὶ καθ' ἣν περίστασιν αἱ πρόοδοι προβῶσι μέχρι τοιοῦτου βαθμοῦ, ὥστε ν' ἀποβῇ ἡμῖν ἐφικτὸς ὁ μετὰ πάσης ἀκριβείας ὀρισμὸς τῶν λειτουργιῶν τοῦ ἐγκεφάλου καὶ πάσης μηχανικῆς τῶν κυττάρων δονήσεως ἀνταποκρινομένης πρὸς τὴν προκληθεῖσαν αἰσθησίν. Ἡ ἐπιστήμη δύναται νὰ ἐλπίσῃ ὅτι ἡμέραν τινὰ δύναται νὰ ἐξηγήσῃ τὰς πολυπλόκους κινήσεις καὶ μεταβολὰς τῆς ζωῆς ὀδηγουμένη ὑπὸ τοῦ νόμου τῆς διατηρήσεως τῶν δυνάμεων, ἀλλ' ἡ ἐπιστήμη οὔτε ἐν τῷ παρόντι οὔτε ἐν τῷ μέλλοντι δύναται νὰ ἐξηγήσῃ τὴν ἀπλουστάτην αἰσθησίν τῆς ἀνθρωπίνης προσωπικότητος, τοῦ συναισθανομένου Ἐγῶ». (α)

«Καὶ ἐὰν ἐπιμείνωμεν, ἐξακολουθεῖ γράφων ὁ Λάντζε, ἐὰν ἐπιμείνωμεν (si l'on s'obstine) εἰς τὰς προσπάθειάς μας πρὸς ἐξάλειψιν τοῦ φαινομένου δυϊσμοῦ, δυνάμεθα ν' ἀκολουθήσωμεν τὴν διαχαραχθεῖσαν ὑπὸ τοῦ Ζέλνερ ὁδὸν ἀποδίδοντες τὴν αἰσθησίν εἰς τὰς μηχανικὰς τῆς ὕλης δονήσεις, ἀλλὰ δὲν πρέπει νὰ λησμονήσωμεν ὅτι βεβαίως τιαύτη δὲν εἶνε ἐπιστημονικὴ, ἀλλ' εἶνε ὑπερβατὴ θεωρία μηδὲν διαφωτίζουσα τὸ μέγα αἰνίγμα. Ὅπως βεβαιώσωμεν ἐπιστημονικῶς τιαύτην ὑπόθεσιν, ἔδει ν' ἀποδείξωμεν προηγουμένως τὸ ἐφικτὸν τῆς ἀνθρωπίνης αἰσθηματικότητος διὰ τῆς ἀπλῆς τῶν κυττάρων δονήσεως, ἀλλὰ καὶ τὴν συνείδησιν εἰς τὴν ὕλην ἐὰν ἐδεσμεύωμεν».

(α) Λάντζε. Ἱστορία τοῦ Ὑλισμοῦ, Μέρος α', Κεφ. α'.

θ' ἀπέβαινε καὶ τότε ἀκατάληπτον τὸ ἐνιαῖον τῆς ἀνθρωπίνης προσωπικότητος διὰ τῆς δονήσεως τῶν ἐγκεφαλικῶν τῆς ὕλης μορίων. (α)

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ε΄.

ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΑΙ ΝΕΠΟΙΘΗΣΕΙΣ ΦΥΣΙΟΔΙΦΩΝ.

«Καὶ ὁμῶς κινεῖται!» Τοὺς λόγους τούτους ἀπήγγειλεν ὁ Γαλιλαῖος ἐν μέσῳ τῶν καταδιώξεων καὶ βασάνων, εἰς ἃς ὑπεβλήθη, ὅτε τὰ περὶ στροφῆς τῆς Γῆς περὶ τὸν Ἥλιον ἐδίδασκε. «Καὶ ὁμῶς κινεῖται!» Οὕτε προλήψεις λαῶν οὔτε θρησκευτικαὶ παρανοήσεις, οὔτε κληρικῶν καταδιώξεις ἰσχυσαν ὅπως ἀποσβέσωσι τὸ φῶς τῆς ἀληθείας, ἣν πρῶτον μὲν ἡ ἐπιστήμη ἐκύρωσεν, εἶτα δὲ πάντες ὀριστικῶς ἀπεδέχθησαν. Τοιαύτη ὑπῆρξεν ἡ πορεία καὶ τοιοῦτος ὁ τελικὸς θρίαμβος πάσης νέας σπουδαίας ἀνακαλύψεως. Αἱ ἐπικρατοῦσαι δοξασταὶ κατὰ τὴν ἀνακάλυψιν τῶν ἐπιστημονικῶν ἀληθειῶν, αἱ δεισιδαιμονίαι τῶν λαῶν, πολλάκις δὲ καὶ τὰ συγκρουόμενα συμφέροντα συνασπίζονται ὅπως θέσωσι φραγμὸν εἰς τὴν δίοδον καὶ ὑπερἰσχυσιν αὐτῶν, ἀλλὰ καὶ δοξασταὶ καὶ προλήψεις καὶ συμφέροντα καταπίπτουσι καὶ ὑποχωροῦσι πρὸ τῆς δυνάμεως τῆς ἀληθείας, ἥς τὴν πρόσδον δύνανται ἐπὶ μικρὸν μὲν ν' ἀναχαιτίσωσιν, οὐδέποτε δὲ τὸ ἀκτινοβόλον φῶς ν' ἀποσβέσωσι καὶ τὴν ἐπικράτησιν αὐτῆς νὰ παρακωλύσωσιν.

Ὑπῆρξεν ἄρα γε τοιαύτη ἡ πορεία τῶν ὕλιστικῶν καὶ ἀντιθρησκευτικῶν θεωριῶν;

(α) Αὐτοῖσι. προλεγόμενα.

Ἡ ἱστορία τῶν αἰώνων καὶ τὰ γεγονότα τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων μαρτυροῦσιν ὅτι οὔτε προλήψεις οὔτε συμφέροντα συνησπίσθησαν κατὰ τῶν ὑλιστικῶν θεωριῶν, πολλακίς μάλιστα καὶ συμφέροντα καὶ πάθη καὶ κοινωνικαὶ ἀποπλανήσεις λαῶν συνεμαχίσαν πρὸς ἐπίτυχσιν καὶ θρίαμβον αὐτῶν, ἡ δὲ ἐπιστήμη τῆς πείρας καὶ τῆς διαγνώσεως καὶ τοῦ ὀρισμοῦ τῶν νόμων τῆς φύσεως, ἐξελέγχουσα τὴν πλάνην τῶν ὑλιστικῶν δογμάτων, ἀντεπεξῆλθε κατ' αὐτῶν, παρεκώλυσε τὴν πρόσδόν τῶν καὶ διέσωσε τὴν συνειδήσιν τῆς ἀνθρωπότητος ἀπὸ τῶν κινδύνων τῆς ἠθικῆς ἐξαχρειώσεως καὶ τοῦ κοινωνικοῦ σφακελισμοῦ, ἂν θὰ διέτρεχεν εἴ ποτε ὑπ' αὐτῶν παρεσύρετο.

Ἐὰν αἱ ἀτεβεῖς θεωρίαι ἐνεφανίζοντο σήμερον τὸ πρῶτον εἰς τὸν ἐπιστημονικὸν ὀρίζοντα, οἱ τούτων ὀπαδοὶ θὰ ἐδικαιοῦντο νὰ ἐπαναλάβωσι τὸ λόγιον τοῦ Γαλιλαίου «καὶ ὅμως αἱ ἡμέτεραι θεωρίαι εἶναι ὀρθαί», θὰ εἶχον δέ τινα λόγον ν' ἀμφισβητήσωσι τὸ κύρος τῶν ἐπιστημονικῶν πορισμάτων καὶ ἐρευνῶν τῶν αἰώνων, ἐὰν τοῦλάχιστον ἐδύναντο νὰ ἐπικαλεσθῶσιν ἓν μόνον γεγονὸς ἄγνωστον κατὰ τὸ παρελθὸν ἢ μίαν μόνην ἀνακάλυψιν μαρτυροῦσαν περὶ τῆς ὀρθότητος τῶν ὑλιστικῶν δογμάτων. Ἄλλ' οὔτε νέον τι γεγονὸς ἐπικαλοῦνται οὔτε σήμερον τὸ πρῶτον διδάσκονται. Εἴκοσι καὶ πέντε ὅλοι αἰῶνες ἀριθμοῦνται ἀπὸ τῆς πρώτης ἐμφανίσεως καὶ πληρεστάτης αὐτῶν ἀναπτύξεως, ἡ δὲ ἐπιστήμη καθ' ὅλον τὸν μακρὸν τοῦτον χρόνον ὑπῆρξεν ὁ ἀκατάβλητος τῆς πλάνης αὐτῶν ἐλεγκτῆς καὶ ὁ μόνος ἰσχυρὸς πολέμιος.

Τὸ ὑλιστικὸν τοῦ Δημοκρίτου σύστημα οὐδενὸς ἡμοίρει δόγματος καὶ οὐδενὸς ἐπιχειρήματος τοῦ Ὑλισμοῦ τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων. Οὐδὲν ὑπάρχει πλὴν τοῦ κενοῦ καὶ τῶν μορίων τῆς ὕλης. Τὰ ἄτομα αὐτομάτως καὶ ἀσυνειδήτως κινούμενα καὶ συγκρούμενα, καταπίπτοντα δὲ καὶ καὶ συνενούμενα ἐν τῇ ἀπεράντῳ τοῦ κενοῦ ἀδύσσω παρήγαγον τυχαίως πάντα τὰ ποτελοῦντα τὸ Σύμπαν σώματα καὶ τὴν μεταξὺ αὐτῶν ἐπικρα-

τοῦσαν ἀρμονίαν. Καὶ ὁ ἄνθρωπος αὐτὸς ἐκ τυχαίας συνενώσεως διαφόρων ἀτόμων παρήχθη, ἡ δὲ ψυχὴ αὐτοῦ σύγκειται ἐκ σωματικῶν μορίων ἀνεπαίσθητου ἐκτάσεως παρεμφερῶν πρὸς τὰ τοῦ φωτός. Ὡς καὶ αὐτὴ ἤ μέχρι τινὸς ἀποδοθεῖσα πρὸς τὸν Lavoisier ἐπιστημονικὴ ἀλήθεια, καθ' ἣν «οὐδὲν ἐν τῇ φύσει ἐκ τοῦ μηδενος ἀναφύεται καὶ οὐδὲν ἀπόλλυται», προδιετυπώθη ταφίστατα ὑπὸ τῶν καλουμένων μηχανικῶν τῆς ἀρχαιότητος φιλοσόφων. Τὸ ὑλιστικὸν σύστημα τοῦ Δημοκρίτου καὶ τῶν ὁπαδῶν αὐτοῦ οὐδὲν ἀπήντησε πρόσκομμα ἐν τῷ θρησκευματι τῆς παλαιᾶς Ἑλλάδος ἢ ἐν ὀργανωμένῳ τινὶ κλήρῳ. Ὁ φυσιοδίφης Ἀναξαγόρας ἐξελέγχων πρῶτος τὴν πλάνην τοῦ Ὑλισμοῦ κατεδείκνυε διὰ τῶν ἐπιστημονικῶν αὐτοῦ παρατηρήσεων ὅτι «Νοῦς τὰ πάντα διεκόσμησεν», ὁ δὲ Ἀριστοτέλης διὰ τῆς περὶ κινήσεως τῶν σωμάτων θεωρίας ἀνεσκεύαζε τὰ ὑλιστικὰ διδάγματα. Ἡ οὐσία τῶν ἀντικειμένων, ἐδίδασκεν ὁ μέγας φυσιογνώστης ἅμα καὶ φιλόσοφος τῆς ἀρχαιότητος, δὲν εἶναι ἡ ὕλη, ἀλλ' ἡ ἰδέα ἦν ταῦτα ἐξωτερικεύουσι καὶ πραγματοῦσι· πρὸς κατασκευὴν μιᾶς τραπέζης ὁ ξυλουργὸς συνέλαβε τὴν ἰδέαν καὶ τὸν σκοπὸν, πρὸς ὃν ἔδει νὰ χρησιμεύσῃ, καὶ λαβὼν τὴν ὕλην ἔδωκεν εἰς αὐτὴν τὴν πρὸς τὸν προτιθέμενον σκοπὸν κατάλληλον μορφήν. Τὸ δένδρον σύγκειται ἐκ τῶν αὐτῶν ὑλικῶν μορίων, ἐξ ὧν καὶ τὸ ζῶον, ἡ ἰδέα ὁμοίως ἦν ἕκαστον πραγματοῖ εἶνε ὅλως διάφορος. Ἀλλ' ἡ κίνησις τῆς ὕλης πρὸς πραγμάτωσιν μιᾶς ἰδέας προϋποτίθησιν ἀναγκαίως τὴν ὑπαρξίν κινούσης νοητικῆς δυνάμεως· «Δεῖ ἄρα εἶναι ἀρχὴν τοιαύτην, ἧς ἡ οὐσία ἐνέργεια. Ἐπεὶ δὲ ἐστὶ κινουὺν αὐτὸ ἀκίνητον ὄν, ἐνέργεια ὄν, τοῦτο οὐκ ἐκδέχεται ἄλλως ἔχειν οὐδαμῶς. Ἐκ τοιαύτης ἀρχῆς ἄρα ἤρτηται ὁ οὐρανὸς καὶ ἡ φύσις».

Αἱ ὑλιστικαὶ δοξασαὶ καὶ πάλιν ἐδιδάχθησαν ἐν Ἑλλάδι ὑπὸ τοῦ Ἐπικούρου καὶ τῶν μαθητῶν αὐτοῦ, ἀλλὰ προσκῆψασαι εἰς τὰς προόδους τῶν φυσικῶν καὶ πειραματικῶν ἐπιστημῶν καὶ ὑπὸ πάντων τῶν φυσιοδιφῶν τῆς Ἀλεξανδρινῆς

ἐποχῆς ἀποκρουσθεῖσαι ἐξέλιπον ὅλως ἀπὸ τοῦ ἐπιστημονικοῦ ὀρίζοντος μέχρι τῶν τελευταίων αἰώνων. Ὁ Εὐκλείδης ἐδημιούργει τὴν γεωμετρικὴν μέθοδον, ὁ Ἀρχιμήδης ἀνεκάλυπτε τοὺς νόμους τῆς μηχανικῆς περὶ μετακινήσεως τῶν σωμάτων, ὁ Ἴππαρχος καὶ ὁ Ἀρίσταρχος ἐδίδασκον τὰς ἀστρονομικὰς θεωρίας, αἵτινες ὑπῆρξαν ἡ ἀφετηρία τῶν ἀνακαλύψεων τοῦ Κεπλέρου καὶ Κοπερνίκου, ὁ Ἱερόφιλος καὶ ὁ Ἐρασίστρατος κατέστησαν τὴν ἀνατομίαν βάσιν τῶν ἰατρικῶν ἐπιστημῶν, ὁ Γαληνὸς ἔθετο τὰς βάσεις τῶν νεωτέρων θεωριῶν περὶ τοῦ νευρικοῦ συστήματος, πλείστοι δὲ ἄλλοι σοφοὶ Ἑλληνες ἐγένοντο θεμελιωταὶ τῆς ἀκουστικῆς, τῆς ὀπτικῆς, τῆς μηχανικῆς καὶ τῆς θεωρίας τῶν ἀερίων καὶ τῶν ἀτμῶν. Ἀλλὰ πάντες οἱ ἐπιφανεῖς οὗτοι φυσιογνώσται, ὁπαδοὶ τῶν φιλοσοφικῶν τοῦ πνευματισμοῦ ἰδεῶν, ἀπέκρουον τὰς ἰδέας τοῦ Δημοκρίτου καὶ Ἐπικούρου ἐρειδόμενοι ἐπὶ τῶν ἐπιστημονικῶν ἐρευνῶν καὶ ἀνακαλύψεων. Γεγονὸς ὄντως καταπληκτικόν! Καὶ κατὰ τὴν ἐποχὴν, καθ' ἣν αἱ δυνάμεις τῆς φύσεως ὡς θεότητες ἐλατρεύοντο, ἐὰν ἐξαιρέσωμεν τὸν Δημοκρίτον, δυσκόλως θὰ ἐξεύρωμεν ἕτερον μεταξὺ τῶν μεγάλων ἐρευνητῶν τῆς φύσεως ἐν τῇ ἀρχαιότητι, πρεσβεύοντα τὰς τῶν ἀθεϊστῶν θεωρίας. (α) Καὶ ὁ Ἐπίκουρος αὐτός, φιλόσοφος μᾶλλον ἢ φυσιοδίφης, διὰ προφανοῦς πρὸς τὰς θεωρίας τοῦ ἀντιφάσεως ἀπέκρουε μὲν τὰς ἰδέας τοῦ πλήθους περὶ τῆς φύσεως τῶν θεῶν, ἀλλ' ἐπίστευεν εἰς τὴν ὑπαρξίν τῆς θεότητος. Καὶ ὁ μαθητὴς αὐτοῦ Λουκρέτιος ὁ συγγραψάς τὸ ὑλιστικὸν ποίημα « De rerum natura » ἐναντίον τῶν ἐν αὐτῷ διδαχθέντων συνέτασσε πρὸ τοῦ θανάτου τοὺς ἐπομένους περὶ ψυχῆς στίχους:

•Cedit autem retro de terra quod fuit ante
In terram : sed quod missum est ex aetheris oris
Et rursus cœli fulgentia templa receptant.» (β)

(α) Ὁρα Lange «Ἱστορία τοῦ Ὑλισμοῦ» μέρος Α. κεφ. Δ.
(β) Latanzio.

Τίνες δὲ ὑπῆρξαν οἱ ἀναλαβόντες τὸ ἔργον τῆς ἀνασκευῆς τῆς ὀλοδοξίας κατὰ τὴν νέαν αὐτῆς ἐμπάνισιν τῶν τελευταίων αἰώνων καὶ τίνες οἱ ὑπὲρ τῶν θρησκευτικῶν τῆς ἀνθρωπότητος πεποιθήσεων ὑπεραπολογούμενοι ; Καὶ πάλιν φυσιοδίφαι καὶ πάλιν οἱ μεγάλοι τῆς φύσεως ἰχνηλάται καὶ ἐρμηνεῖς.

Ὁ Ἰσαάκ Νεύτων, περατώσας τὴν περὶ ὀπτικῆς πραγματείαν καὶ ἐκθαμβούμενος ἐκ τῆς πανσόφου διανοίας, ἦν διέβλεπεν ἐν τῇ κατασκευῇ τοῦ ὄργανου τῆς ὁράσεως, ἐσημείουεῖς τὸ τέλος τῆς συγγραφῆς του, « Ἀγαπήσεις Κύριον τὸν Θεὸν σου ἐξ ὅλης τῆς καρδίας σου ». Ἀνακαλύψας δὲ τοὺς νόμους τῆς ἑλξεως καὶ τῆς βαρύτητος, « εἶδον τὸν Θεόν, ἀνεφώνει, εἰς τὰ ἔργα καὶ τοὺς νόμους τῆς φύσεως τοὺς ἀναδεικνύοντας Σοφίαν καὶ Δύναμιν ἀπὸ τῆς ὕλης ἀνεξάρτητον », ἐγκαταλιπὼν δὲ τὰς περὶ τῆς φύσεως ἐρεῦνας καὶ εἰς θρησκευτικὰς ἐπιδοθεῖς μελέτας κατέλιπεν ἡμῖν τὸ ἐπὶ τῆς Ἀποκαλύψεως τοῦ Ἰωάννου ἔργον του, μαρτύριον τῶν ἰσχυρῶν καὶ ἐνδομύχων θρησκευτικῶν πεποιθήσεων.

Ὁ Κέπλερος διανύσας τὸν βίον ἐπὶ τῆς μελέτης τῶν οὐρανίων σωμάτων καὶ περατώσας τὸ μέγα τῆς ἀστρονομίας ἔργον, εἰς ἓ ἐπὶ τεσσαράκοντα ἔτη ἀπείρωσε πάσας τὰς δυνάμεις, ἔγραφεν ἐν αὐτῷ· « Ὁ Δημιουργέ ! Σὲ εὐλογῶ ὅτι Σὺ μοὶ ἐπέτρεψας νὰ θαυμάσω τὰ ἔργα σου. Ἐφερα εἰς πέρας τὴν ἀποστολὴν τοῦ βίου μου διὰ τῆς διανοίας, ἣν Σὺ μοὶ ἐδώρησας. Διηγήθηται τοῖς ἀνθρώποις τὴν δόξαν τῶν Σῶν ἔργων. Ἐὰν διὰ τῶν ἐργασιῶν μου, αἵτινες πρὸς Σὲ ἔπρεπε νὰ κατευθύνωνται, ἐξεζήτησα καὶ τὴν δόξαν τῶν ἀνθρώπων, συγχώρησόν μοι ἐν τῇ ἀγαθότητι καὶ εὐσπλαγχνίᾳ σου. Οὐράνιοι ἁρμονίαι, εὐλογεῖτε τὸν Κύριον. Ψυχὴ μου, εὐλόγει τὸν Κύριον. »

Ὁ Λιναῖος ἀνακαλύπτων τοὺς ἐξαισίους νόμους καὶ τὰ καταπληκτικὰ τοῦ φυτικῆς βασιλείου φαινόμενα διορᾷ ἐν αὐτοῖς τὴν ὑπαρξίν ὑπερφυσιοῦς Δυνάμεως. « Εἶδον τὸν Θεόν, ἔλεγε καὶ πρὸς τοὺς οἰκείους αὐτοῦ πολλάκις ἐπανελάμβανεν, εἶδον τὸν

Θεὸν παρερχόμενον, εἶδον Αὐτὸν, ὥστε κωφὸς δὲ καὶ ἀλαλὸς ἐγενόμην συνεχόμενος ὑπὸ θαυμάσμου καὶ ἐκπλήξεως. Ἀνεκάλυφα τὰ ἔργα τῶν βημάτων Αὐτοῦ εἰς τὰ ἔργα τῆς Δημιουργίας του. Καὶ εἰς τὰ ἐλάχιστα ἐξ αὐτῶν ὅποια σοφία καὶ δύναμις ὅποια τελειότης! »

Ὁ μαθηματικὸς Καρτέσιος ἀντεπεξερχόμενος κατὰ πάσης ὑλιστικῆς θεωρίας ἐπεχείρησε τὴν ἀπόδειξιν τῆς ἐπομένης προτάσεως. Δύο εἶνε οἱ αὐταπόδεικτοι εἰς τὸν διανοητικὸν κόσμον ἀλήθειαι, ἡ πρώτη ὅτι ὁ ἄνθρωπος ὑπάρχει, ἡ δευτέρα ὅτι ὑπάρχει Θεός. Οὐδὲν μαθηματικὸν πρόβλημα ἀποδείκνυται μετὰ τσαύτης ἐναργείας ὡς ἡ τοῦ Θεοῦ ὑπαρξίς. »

Ὁ Euler, ἐκλεγθεὶς μέλος τῶν Ἀκαδημιῶν τῶν Παρισίων τοῦ Λονδίνου καὶ τῆς Πετρούπολεως διὰ τὴν νέαν δοθείσαν ὑπ' αὐτοῦ διεύθυνσιν εἰς τὴν ἐφαρμογὴν τῶν μαθηματικῶν ἐπιστημῶν ἐπὶ τῆς μηχανικῆς ἐδημοσίευσε περισπούδαστον ἀπολογία ὑπὲρ τῶν θρησκευτικῶν πεποιθήσεων ἀνασκευάζων τὰς δοξασίας τῶν ὑλοδοξούντων.

Καὶ ὁ μέγας Πασχάλ μετὰ τὴν ἀνακάλυψιν τῶν νόμων τῆς βαρύτητος τῆς ἀτμοσφαιρας, δι' ὧν κατεδείκνυε τὸ ἔωλον τῆς περὶ τοῦ κενοῦ θεωρίας τῶν ἀρχαίων, ἐγκαταλιπὼν τὰς μαθηματικὰς καὶ πειραματικὰς ἀσχολίας ἀπεδύθη εἰς τὸν θρησκευτικὸν ἀγῶνα, κατέλιπε δὲ τοῖς μεταγενεστέροις πολύτιμον τῶν θρησκευτικῶν του σκέψεων ἀποθησαύρισμα. « Ἡ ἐπιστήμη, ἔγραφεν ὁ σοφὸς ἀνὴρ, δύο ἔχει ἄκρα συναντώμενα καὶ συνεφαπτόμενα· τὸ μὲν εἶνε ἡ φυσικὴ τοῦ ἀνθρώπου ἀμάθεια, τὸ δὲ ἡ πεποιθήσις, εἰς ἣν καταλήγουσιν οἱ ἔξοχοι καὶ μεγαλοφρεῖς ἐπιστήμονες, ὅτι εὐρίσκοντο εἰς τὸ σημεῖον τῆς πληρεστάτης ἀγνοίας. Ἡ διαφορὰ μεταξύ τῆς ἀγνοίας τοῦ ἀμαθοῦς καὶ τοῦ σοφοῦ εἰς τοῦτο συνίσταται, ὅτι ὁ τελευταῖος συναισθάνεται καὶ ἀνομολογεῖ τὴν ἀγνοίαν του. Ἀνωτάτη τῆς ἀγνοίας ἀνάπτυξις ὁδηγεῖ εἰς τὴν ἀλήθειαν περὶ ὑπάρξεως ἀπειρων, ἀκαταλήπτων καὶ ὑπερνοητῶν πραγμάτων.